

26. Ковалев М.И. Право на жизнь и право на смерть / М.И. Ковалев // Государство и право. – № 7. – 1992. – С. 63–68.
27. Стеценко С.Г. Медичне право України: [підручник] / С.Г. Стеценко, В.Ю. Стеценко, І.Я. Сенюта; [за заг. ред. д.ю.н., професора С.Г.Стеценка]. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 507 с.
28. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М: Прогресс, 1985. – 302 с.

УДК 341.231.14

КЛОНУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Повалій С.І., здобувач

Запорізький національний університет

Стаття присвячена аналізу основних філософських та правових проблем клонування з точки зору формування концепції соматичних прав людини. Зосереджено увагу на основних дискусійних питаннях етико-правового характеру щодо реалізації права на клонування та його законодавчого регулювання.

Ключові слова: клонування, людина, права людини, соматичні права людини.

Повалій С.И. КЛОНИРОВАНИЕ В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ СОМАТИЧЕСКИХ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА: ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ / Запорожский национальный университет, Украина

Статья посвящена анализу основных философских и правовых проблем клонирования с точки зрения формирования концепции соматических прав человека. Сосредоточено внимание на основных дискуссионных вопросах этико-правового характера относительно реализации права на клонирование и его законодательного регулирования.

Ключевые слова: клонирование, человек, права человека, соматические права человека.

Povaliy S.I. CLONING IN THE CONTEXT OF FORMATION OF SOMATIC HUMAN RIGHTS: PHILOSOPHICAL-LEGAL ASPECTS / Zaporizhzhya national university, Ukraine This article dedicates to analysis of the main philosophical and legal problems of cloning from the point of view of formation of the concept of somatic human rights. Concentrating attention on the fundamental debatable questions of ethical-legal nature of the right for cloning and its legal regulation.

Key words: cloning, human, human rights, somatic human rights.

Історія розвитку ідеї про права людини – це, насамперед, історія нових понять права і тих нових юридичних теорій, які формуються на основі цих понять. До числа таких понять і конструкцій слід віднести й ідею соматичних (особистісних) прав людини, дослідження яких є складовою антропології права, утвердження якої відбувається в останнє десятиліття в Україні. Під соматичними правами прийнято розуміти групу прав, які пов'язані з можливостями людини самостійно розпоряджатися своїм тілом, здійснювати його «модернізацію», «реставрацію» і навіть «фундаментальну реконструкцію», змінювати функціональні можливості організму й розширювати їх техніко-агрегатними або медикаментозними засобами (право на розпорядження життям власного тіла (евтаназія), визначення приналежності своєї статі, на вільне розпорядження своєю репродуктивною функцією, на застосування репродуктивних технологій, зокрема штучного запліднення та клонування, трансплантацію органів та тканин тощо.

Стрімкий розвиток новітніх біомедичних технологій, з одного боку, приносить рятування від багатьох серйозних хвороб, пов'язаних зі здоров'ям людини, а з іншого боку – стає джерелом необмеженого втручання в людську природу, породжує етичні, філософські й правові проблеми. При цьому значна їх більшість не має однозначного вирішення і є предметом наукових суперечок. Незаперечною стає теза, що нерозумне використання нових технологій може привести до катастрофічних наслідків. Із розвитком біомедичних технологій неконтрольована еволюція соматичних прав у тому напрямку й у тому темпі, які диктує сучасне життя, може викликати втрату наших традиційних уявлень про людину. Мабуть, одним

із яскравих прикладів прояву зазначених тенденції є феномен клонування. Соматичні права людини як унікальний правовий феномен, що визначає сферу вільної самореалізації та розвитку соціобіодуховної істоти – людини, потребує надійних та ефективних гарантій з боку держави, а відтак – визначення і подолання прогалин у системі гарантій особистих прав людини загалом, соматичних, зокрема. Вищезазначене є завданням не тільки філософії та теорії держави і права, а й є нагальною потребою суспільно-правової практики.

Першими до проблематики соматичних прав як самостійної теми дослідження звернулися відомі російські дослідники В. Крусс (здійснив загальну постановку питання про концепцію соматичних прав) та А. Ковлер (розглянув соматичні права в рамках юридичної антропології, визначаючи їх як «особистісні»). На рівні монографічних досліджень слід відзначити російських вчених О. Старовойтову (проаналізувала історико-правові та теоретико-правові аспекти юридичного механізму реалізації та захисту соматичних прав) та М. Лаврика (дослідив соматичний аспект гарантій конституційних прав). У вітчизняній юридичній науці висловлюються і схвальні, і скептичні оцінки щодо концепції соматичних прав, разом з тим, можна констатувати відсутність наукових досліджень, присвячених безпосередньо соматичним правам. Як правило, здійснюється розгляд окремих правомочностей соматичного характеру у рамках галузевих досліджень.

Слід зазначити, що і В. Крусс, і А. Ковлер відносять право на клонування до системи соматичних прав. О. Старовойтова, досліджуючи реалізацію соматичних прав людини у процесі застосування репродуктивних технологій, приділяє значну увагу проблематиці клонування [1, 181-209]. Висловлюючи свою думку щодо теорії соматичних прав, М. Лаврик, хоч і відносить клонування до сфери дослідження соматичних прав, зазначає, що відносно клонування діє законодавча заборона, отже, говорити про право людини на клонування поки що неможливо [2, 24].

Досліджуючи філософсько-правові аспекти клонування неможливо не відзначити, що питома вага численних публікацій у засобах масової інформації з питань клонування, присвячена переважно медико-біологічній деталізації й обговоренню сенсаційних відкриттів у цій галузі. Разом з тим, оскільки можливість клонування зачіпає фундаментальні засади нашого світосприйняття та традиційну систему цінностей, можна констатувати значний вплив філософської думки на дослідження, присвячені правовим аспектам клонування (наприклад, роботи А. Йориша, Н. Бойко, О. Грищенка, Т. Короткого, О. Шевчука, П. Калиниченка, Д. Рашидханової, М. Медведєвої, Кашинцевої О., Сенюти І. та ін.). Розглядається клонування також і в контексті біоетики, що є комплексним науковим напрямом, який вивчає філософські, етичні, правові, біологічні, медичні аспекти життя та здоров'я людини та є важливою підвалиною формування соматичних, особистісних прав людини. Це передусім праці таких зарубіжних та вітчизняних фахівців з питань біоетики як Ж. Судо, Ді Бернардо Дж, Рамона Лукаса Л., Е. Згречча, Б. Юдіна, П. Тищенко, А. Іванюшкіна, Ю. Лопухіна, І. Силуянової, Кундієва Ю., Дембновецького О., Чащина М., Рудого Р., Тарахнович Т., Тарахнович О. тощо. Аналізують дане питання і автори навчальних посібників з правових дисциплін, так, найбільш ґрунтовно розкривається дана тематика у навчальній літературі з медичного права (наприклад, підручник з медичного права під загальною редакцією С. Стеценка) причому акцент, як правило, зміщується в бік етико-правових питань [3, 425-429].

Взагалі, основна тенденція досліджень правових аспектів клонування – це зв'язок із більш ґрунтовними філософськими, зокрема, етичними роздумами, та, переважно публіцистичний характер цих досліджень, що, звичайно пояснюється і тим, що сама тема клонування з'явилася не так давно, і законодавчою заборонаю репродуктивного клонування. Аналіз відповідних публікацій свідчить, що низка питань, пов'язаних із клонуванням, як одним із різновидів соматичних прав людини залишається невирішеними, відрізняється актуальністю та дискусійністю, отже потребує подальшого філософського-правового осмислення та обґрунтування.

Відповідно метою даної статті постає аналіз основних філософських та правових проблем клонування з точки зору формування концепції соматичних прав людини, систематизація та узагальнення висловлених в літературі поглядів щодо поняття та видів клонування, доцільності та межх законодавчої регламентації права на клонування, формування власного бачення окреслених питань.

Сама процедура клонування стала доступною людству зовсім недавно. Так, у 1977 році професор зоології Дж. Гердон клонував жаб, у 1981 році професор Шетлз отримав три клоновані ембріони людини, але призупинив їхній розвиток. Якщо розглядати клонування живих істот, то першим загально визнаним позитивним досвідом було клонування ягняти Доллі в 1997 році проведене в Шотландії. Це насправді революційне відкриття сприяло численним дискусіям щодо необхідності (непотрібності), користі (небезпеки) клонування взагалі і клонування людини зокрема.

Узагальнення та систематизація висловлених у літературі поглядів щодо феномена клонування свідчить про можливість виділення принаймні трьох загальних позицій, які можна позначити (не претендуючи, звичайно, на усталеність термінології) як консервативний (ортодоксальний, традиційний), ліберальний та прагматичний підхід.

Розглянемо аргументи щодо доцільності клонування людини, які найчастіше лунають у рамках ліберального підходу: 1) реалізація „права батьків на потомство», тобто розвиток ще однієї прокреаційної техніки, яка ще більше ніж інші технології штучного запліднення інгерує в процес формування нового життя, оскільки у випадку клонування вже йдеться не лише про те, щоб мати дитину, але мати дитину саме таку, яку б вони хотіли мати (вибір статі, характерних рис); 2) можливість очікування своєрідної „безсмертності, пов'язане з клонуванням самого себе і через те „нескінченного продовження власного життя; 3) створення „армії клонів» придатних для певних воєнних дій; 4) цей спосіб нестатевого розмноження дає незалежність в цій сфері багатьом феміністкам; 5) клонування – це також можливість створення „банку органів» для трансплантації (надзвичайна властивість первинних зародкових клітин, звана тотіпотенцією, є причиною того, що могли б вони бути придатні в лікуванні багатьох до цієї пори невиліковних хвороб) [4]. Окрім того, одним з аргументів прихильників ліберальної позиції є те, що заборони на наукові дослідження завжди мають обмежений часом характер, оскільки вони йшли, і йтимуть. По-друге, якщо все ж таки заборонити клонування людей, може бути одночасне слід заборонити і народження природних близнят? По-третє, поява людських генетичних копій безпечна. Не треба боятися можливості клонування, у даному сенсі тиражування геніїв злочинного світу, маніяків – адже «душа генетично не обумовлена» і саме тому в клонуванні немає нічого аморального [5, 105-106].

Прихильники консервативного підходу в більшості випадків базують свої аргументи на релігійних та традиційних уявленнях та поглядах, причому спостерігається єдність негативної оцінки клонування з боку всіх традиційних релігій. Так, з точки зору буддизму, клонування розглядається як порушення карми, є «чорним» гріховним діянням, що призводить до негативних наслідків в подальшому та причиною поганих перероджень у світі тварин, претов та демонічних створінь [6]. Представники іудаїзму вважають, що клонування ізольованих тканин та клітин організму не здійснює посягання на гідність особи і може бути корисним у біологічній та медичній практиці. Клонування ж людини подібно до відомої біблійської історії, коли критерій «істина – неправда» змінився в Адама та Єви на відносні поняття «добро» та «зло». Оскільки визначення, що таке добро та зло залежить від самих людей, то всі критерії виявились заплутаними, і істина тепер вважається злом, а неправда – благом. Переступивши заповіді Всевишнього, вони набули надлишкових знань, які призвели їх до суперечливих намірів та бажань, і в дійсності є перешкодою для справжнього знання [7].

Християнська етика рішуче відкидає репродуктивне клонування, оскільки воно жорстоко ображає, принижує гідність людини. Адже клонована людина вступатиме в життя без батьків, маючи генетичних брата або сестру. Це складе для неї труднощі в усвідомленні своєї власної індивідуальності, а також у психологічній залежності від своїх творців. «Клонування ще більшою мірою, ніж інші репродуктивні технології, відкриває можливість для маніпуляцій з генетичною складовою особи й веде до її подальшого знецінення», – попереджує Православна Церква в Основах Соціальної концепції Української Православної Церкви. «Людина не вправі претендувати на роль творця собі подібних істот або підбирати для них генетичні прототипи, визначаючи їхні особистісні характеристики на свій розсуд. Задум клонування є цілком очевидним викликом самій природі людини, закладеному в ній образу Божому, невід'ємною частиною якого є свобода й унікальність особи». «Клонування людини може спотворити природні основи дітонародження, кровної спорідненості, материнства і батьківства» [8, 67]. У вченні Католицької Церкви також знаходимо однозначне засудження клонування. Церква чітко

представляє свою позицію: клонування навіть тоді, коли є заплановане як поправлення людського буття, являється приниженням людської гідності. Моральна оцінка цього явища появляється в Інструкції „*Donum vitae* (1987), а також у документі Папської Академії «За життя», який називається «Роздуми про клонування» (1997). Аргументи Церкви «проти» клонування коротко можна сформулювати так: 1) клонування порушує людську гідність зводить людське життя до рівня „біологічного матеріалу», 2) відділяє сферу дітородження (прокреації) від правдивого людського контексту подружнього акту, 3) брак поваги для людських ембріонів, які будуть знищені, щоб успішно могла відбутися репродукція цього типу (при клонуванні вівці Доллі було 277 спроб, 8 доведено до ембріональної стадії, з тих 8 дійшло до народження однієї вівці), 4) клонування – це радикальна маніпуляція людською прокреацією, при цьому порушуються особові відносини між батьками та дітьми, та й взагалі може зникнути поняття сім'ї та сімейних стосунків, 5) клонування є недопустимим з огляду на гідність клонованої особи. Кожна людина має право на свою унікальність та неповторність. Також її тіло та генотип є інтегральним елементом гідності і унікальності, тоді як клонована істота – це завжди «копія» когось іншого. Це вело б до загублення власної ідентичності, до відчуття меншовартості, 6) клонування родить небезпеку суспільної маніпуляції в евгенічному напрямку, вибору «кращих генетично» людей, 7) створення «клонів» живих осіб виключно як джерела до трансплантації органів є зведенням людини до рівня предмету вжитку, що є цілковито недопустиме з точки зору християнського персоналізму [9]. Рамон Лукас, фахівець з філософської антропології та біоетики вважає, що клонування людини є недопустимим з огляду на наступні антрологічні критерії: 1) індивідуальна ідентичність кожної особи; 2) цілкова непідпорядкованість особи, якщо йдеться про трактування її як засобу; 3) природа людської статевої та прокреації [10, 98]. О. Ліщинська-Мілян вважає, що за умов реалізації права на клонування, спостерігаємо приниження життя на стадії ембріона, який прирівнюється до лабораторного матеріалу і програмовано знищується. Постає ідеологія власності. Дитина, як «власність» нового виду, отримана екзотичним шляхом, уже не є ціллю, а засобом самореалізації. Сучасна техніка формує цілком новий тип мислення: пропонується отримати дитину «якщо», «коли» і «як завгодно». Дитина уже не сприймається як дар, а як право, яке можна використати [11, 21].

У рамках третього, прагматичного підходу, відбувається намагання поєднати основні положення двох попередніх підходів, висловлюються обережні, некатегоричні погляди, пропонується знаходити компроміс між вимогами моральних, етичних норм та прагненнями наукового прогресу, не забороняти дослідження з клонування, а здійснювати контроль у цій галузі, встановлювати законодавчі межі тощо. Прихильники даної позиції, а серед них в основному представники юридичної та медичної науки, виходять із того, що науковий пошук неможливо спинити, він буде продовжуватися, отже, необхідно проаналізувати всі можливі наслідки даних процесів, та виробити оптимальну модель правової регламентації.

Клонування є одним з тих наукових досягнень, які є потенційно небезпечними для людства, а проблема клонування людини – це передусім проблема етична. Водночас, необхідність превентивного правового регулювання у цій сфері пов'язана із ризиком і наслідками застосування технології клонування, які стосуються не лише сучасного, а й майбутніх поколінь. Виходячи з цього, Міністерством охорони здоров'я було розроблено проект Закону "Про заборону репродуктивного клонування". Після його обговорення, Верховна Рада прийняла 14 грудня 2004 року Закон України «Про заборону репродуктивного клонування людини» за № 2231-IV, який вводить заборону репродуктивного клонування людини в Україні виходячи з принципів поваги до людини, визнання цінності особистості, необхідності захисту прав і свобод людини та враховуючи недостатню дослідженість біологічних та соціальних наслідків клонування людини [12]. Отже, вітчизняний законодавець чітко висловив свою позицію, що з правової точки зору, клонування людини входить у протиріччя з низкою найважливіших прав особистості – з правом на людську гідність, цілісність особистості тощо. Окрім того, репродуктивне клонування в Україні законодавчо заборонено з мотивів шкідливості та недосліджуваності даного явища.

Разом із тим дія Закону «Про заборону репродуктивного клонування людини» не поширюється на клонування інших організмів, а також на терапевтичне клонування, оскільки автори законопроекту виходили з того, що терапевтичне клонування не спрямоване на повноцінне відтворення істоти і воно якраз і є тим винятком, коли клонування людини може бути

дозволене, оскільки це може зберегти життя багатьом людям, народженим природним шляхом [13]. В Пояснювальній записці до проекту вищезгаданого Закону, автори законопроекту зазначили, що в залежності від мети вирощування клону розрізняють клонування, спрямоване на відтворення людської істоти, як способу розмноження (репродуктивне клонування) і клонування для медичних цілей (терапевтичне клонування, тобто клонування з метою регенерації органів тієї ж людини або виробництва медичних препаратів) [13]. Терапевтичне клонування є тим самим, що й репродуктивне, але з обмеженням до 14 днів терміном зростання ембріонів. Протягом перших 14 днів формуються ембріональні клітини, здатні надалі перетворюватися на специфічні тканинні клітини окремих органів серця, нирок печінки, підшлункової залози тощо, і використовуватися у медицині для терапії багатьох захворювань. У багатьох країнах дозволяється застосовувати терапевтичне клонування і проводити дослідження на стовбурових клітинах у медичних цілях [14, 31]. Слід зазначити, що з точки зору консервативної позиції, християнських та інших традиційних конфесій, «терапевтичне клонування» є також неприпустимим, як і репродуктивне. «У випадку із так званим «терапевтичним клонуванням» мова не йде ні про яку терапію, тобто лікування, а маються на увазі експерименти над ембріонами для отримання певних знань, які могли б привести медицину в майбутньому до якихось важливих методів лікування. Але сьогодні ці дослідження приводять до знищення ембріонів, що медициною виправдовується. Християнська етика, проте, вважає, що люди володіють особистою гідністю і не повинні бути використаними в якості засобу для досягнення цілей інших людей» – зазначають представники православної церкви [15]. Аналогічну категоричну позицію займає і католицька церква. Отже, з консервативної точки зору допустимим та корисним є лише клонування ізольованих клітин і тканин організму. Як вже було зазначено, Закон України «Про заборону репродуктивного клонування» не стосується терапевтичного клонування, що, на думку науковців, які займаються вивченням правових аспектів клонування, здатне призвести до того, що окремі лабораторії «під вивіскою» дозволеного клонування проводитимуть експерименти і з репродуктивного клонування. До того ж небезпека терапевтичного клонування полягає і в тому, що під виглядом нібито клонованих органів і тканин можуть продаватися органи і тканини, незаконно вилучені в живих людей [14, 31-42]. Можна припустити, що в умовах законодавчих імперативів відносно заборони клонування медичні послуги подібного роду будуть загнані в підпілля і здійснюватимуться в обхід закону. Не виключено, що процедури по клонуванню формально можуть бути завуальовані під виробництво інших медичних процедур. Необхідно, випереджаючи медичну і судову практику, передбачати можливі форми правопорушень [16, 5-10].

Лише першим кроком у регламентації питання клонування, називають Закон України «Про заборону репродуктивного клонування людини» автори підручника «Медичне право» С. Стеценко, В. Стеценко та І. Сенюта, і вважають, що усе-таки потрібно шукати шляхи теоретичних напрацювань медико-правового регулювання цього напрямку, оскільки практично неможливо штучними бар'єрами припинити розвиток науки і рано чи пізно ми зіштовхнемось з необхідністю регулювати ті або інші суспільні відносини, що виникають у зв'язку з новими відкриттями в галузі клонування. Основними питаннями клонування людини, що потребують правового регулювання і медико-правового осмислення є такі: право людини на створення своєї копії; права клонованої істоти; регулювання правовідносин між суб'єктами клонування людини – донором соматичної клітини, донором яйцеклітини і матір'ю, що виношує клоновану істоту; визначення критеріїв правомірності клонування людини; показання до застосування клонування; відповідальність лікувальних установ за порушення правил проведення клонування людини. На думку вчених, у майбутньому доцільно було б прийняти Закон України «Про терапевтичне клонування», який би врегулював ще один спеціальний метод лікування, закріпив підстави для клонування і вимоги для його проведення, права і обов'язки учасників цього методу лікування, відповідальність за порушення законодавства України, а також визначив відповідні біоетичні гарантії [3, 428]. Проблема клонування людини має не тільки технологічні і моральні аспекти. Її необхідно розглядати ширше, у контексті прогресу науки, можливості і необхідності його регламентації, у тому числі і правової, а також етичного аспекту будь-якої дослідницької роботи. Причому йдеться про правову регламентацію клонування людини на національному і міжнародному рівнях. Це той випадок, коли правовий вплив має застережний характер і дає змогу простежити за виникненням і розвитком нової галузі правового регулювання [17, 46-52].

Отже, аналіз основних філософських та правових проблем клонування з точки зору формування концепції соматичних прав людини (яка базується на тезі, що вирішення основних дискусійних питань етичного спрямування щодо реалізації або обмеження права на клонування, повинно стати основним підґрунтям його законодавчої регламентації) свідчить про актуальність подальших наукових розвідок у даному напрямі. У свою чергу, правове оформлення соматичних прав людини, пов'язаних із клонуванням, в нашій країні перебуває на початковому етапі свого розвитку, має превентивний характер, і фактично зводиться до заборони репродуктивного клонування людини та неврегульованістю на законодавчому рівні терапевтичного клонування. Необхідною є широка та ґрунтовна суспільна дискусія щодо меж та змісту правового регулювання та конкретних перспектив розвитку законодавства у цьому напрямку, яка повинна базуватися на досягненнях філософської думки, враховувати відповідні засади та принципи біоетики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Старовойтова О.Э. Юридический механизм реализации и защиты соматических прав человека и гражданина в Российской Федерации: историко-правовой и теоретический анализ: дисс. ... д.ю.н.: 12.00.01 / Старовойтова Ольга Эдуардовна. – Санкт-Петербург, 2006. – 453 с.
2. Лаврик М.К. К теории соматических прав человека / М.К. Лаврик // Сибирский Юридический Вестник. – 2005. – № 3. – С. 16–26.
3. Стеценко С.Г. Медичне право України: [підручник] / С.Г. Стеценко, В.Ю. Стеценко, І.Я. Сенюта; [за заг. ред. д.ю.н., професора С.Г.Стеценка]. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 507 с.
4. Біоетика / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sham.com.ua/pdf/bioetyka_odessa.pdf.
5. Силуянова И.В. Биоэтика в России: ценности и законы / И.В. Силуянова. – М.: Лань, 2001. – 246 с.
6. Мартен Ж. Буддизм и право на уважение человеческой личности в условиях риска, связанного с развитием биотехнологии / Ж. Мартен / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bioethics.ru/rus/projects/id/235/>.
7. Альбер Гиги Иудаизм и биоэтика / Гиги Альбер / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bioethics.ru/rus/projects/id/311/>.
8. Основи Соціальної концепції Української Православної Церкви. – К. – 2002 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://orthodox.org.ua/ru/node/8589>.
9. Біоетика // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sham.com.ua/pdf/bioetyka_odessa.pdf.
10. Рамон Лукас. Біоетика для кожного / Лукас Рамон. – Л.: «Свічадо», 2007. – 176 с.
11. Ліщинська-Милян О.І. Філософські та прикладні аспекти біоетики: [текст лекції] / О.І. Ліщинська-Милян. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 24 с.
12. Про заборону репродуктивного клонування людини: Закон України від 14 грудня 2004 року за № 2231-IV / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
13. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про заборону репродуктивного клонування людини» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
14. Бойко Н. Правове регулювання клонування / Н. Бойко // Юридичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 31–42.
15. Проблеми біоетики: православний погляд / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bioethics.ru/rus/projects/id/313/>.
16. Рашидханова Д.К. О правовом регулировании отношений клонирования генома человека / Д.К. Рашидханова // Медицинское право. – 2007. – № 1. – С. 5–10.
17. Короткий Т. Правові аспекти клонування людини / Т. Короткий // Вісник НАН України. – 2002. – № 3. – С. 46–52.